

הרהורים סביב ארבע הלחנות לשירו של ח"ינ ביאליק אסתרית בלצן

בקיץ 1994 נתבקשתי על ידי ציפי גון-גרוס, עורכת תכנית הספרות של גלי צה"ל "ספרים רבתי, ספרים", להכין שיחה רדיופונית על השירים המולחנים של ביאליק, לרגל מלאת שישים לפטירתו (1873-1934). שמחתי על ההזדמנות לחזור לטקסטים שדקלמתי בתיכון ולמצוא בהם תכנים חדשים. נזכרתי בחלום התקומה והחזון (אל הציפור, בין נהר פרת ונהר חידקל, ברכת עם) וכובד המורשת (לפני ארון הספרים); בפרעות קישינב והצינונות של ראשית המאה (על השחיטה); בשירי הילדים (קן לציפור, נד, נד, אמי אפתה לביבה, בגינה), בשירי המור והווי (תאמר אהיה רב), בשירי ייעוד (לא זכיתי באור מן ההפקר) ובצוואה האישית (והיה כי תשאלו). נדהמתי לגלות כי רוב השירים נותרו בלתי מולחנים, וכי העניין הקומפוזיטורי בשירת ביאליק, שהיה כה בולט ודומיננטי בעשרים השנים הראשונות לקום המדינה, הפך כפייתי ומנוכר החל משנות השבעים והיה זקוק לעידודם החיצוני של גורמים מפקים כמו ערבי משוררים של גלי צה"ל... ואולי קשה להתמודד עם הסטיגמה של "המשורר הלאומי"...

ואף על פי כן - שיר אחד בלבד, "הכניסיני תחת כנפך" (1905) הולחן שוב ושוב, גם בעברית וגם ביידיש וזכה ליותר מתריסר הלחנות שונות: השיר הולחן בידי קומפוזיטורים קלסיים אקדמיים כמו פאול בן חיים, מנחם אבידום ואלכסנדר קריין; בפרקי חזנות של וויזר, הלוי, שמואל אלמן וישראל ברנדמן; בקובצי שירים חינוכיים לבית הספר של אידלסון, ומקום כבוד שמור לו אף בפופ הישראלי מעידן נחמה הנדל ז"ל ועד ריטה בלחניהם ובעיבודיהם של מוניו אמריליו, נורית הירש, מיקי גבריאילוב ורמי קליינשטיין.

"הכניסיני תחת כנפך/והיי לי אם ואחות/והיי חיקך מקלט ראשי/קן תפילותי הנידחות" - כך מתפלל ח"ינ ביאליק, אז בן 32, ב-1905, באודסה שלאחר הפרעות. איש בודד המתפלל לחברה ולתמיכה לאחר שנות גלות מביתו בכפר שבאוקראינה. אביו נפטר בהיותו בן שבע, אמו שלחה אותו להתחנך אצל הסבא - וכך הוא מבלה את שעותיו יחיד וגלמוד בבית המדרש, כשהחזון הגדול של תקומת העם בלבו והמודעות הגוברת של הבדידות האישית מעיקה וכואבת. כמו שירי האהבה הגדולים ביותר בכל הזמנים - זוהי הזעקה הגדולה של החסך באהבה; שיר שבו האהבה נוכחת בהיעדרה ובחסרונה; שהערגה, הגעגועים והחלומות בהקץ הופכים בו למציאות, ואילו המימוש מתגלה כבלתי ניתן ואולי בלתי אפשרי - "היה חלום אך גם הוא עבר"... בצד שירי עוז וגבורה פטריוטיים כמו "תחזקנה ידי אחינו המכוננים עפרות ארצנו. בואו לעזרת העם!" בולט השיר האישי הפיוטי הזה, המצליח במילים מעטות ופשוטות להפוך בדידות אישית למצב אוניברסלי-קיומי, לתחושה שכל אחד מאתנו (לו רק ידע לבטא זאת יפה כל כך) מכיר וחוה על בשרו מדי יום.

"הכניסיני תחת כנפך" נכתב בחריזה חובקת (שורה ראשונה עם שלישית; שנייה עם רביעית בכל בית) ובמבנה מעגלי, שבו לאחר שלושה בתים של שאלות פתוחות ללא מענה סביב ההבטחות הגדולות שהחיים אינם מקיימים (היכן נעוריי? מה זאת אהבה?), חוזר המשורר לפנייה ללא מענה הפותחת את השיר. הצורה המוזיקלית המעוגלת, א-ב-א, מעוגנת כאן מלכתחילה, בתוך השיר, ואולי לכן היא קוראת להלחנה ולעיבוד. מבין ההלחנות הקלאסיות-אקדמיות בולט במורכבותו ובליווי הסמיך והמצועף שלו "הכניסיני תחת כנפך" של מלחין אסכולת פטרסבורג ברוסיה אלכסנדר קריין מ-1916. תחת מי מז'ור כטונליות חובקת, מתאחדים כאן מלודיה חסידית מסולסלת, ספט-אקורדים צבעוניים מורכבים ושורת סינקופות מעודנות בחלקי 16 ובטריליות.

גם ההלחנה של שמואל אלמן מ-1935 היא בטונליות פה מינור כרומטית, אם כי כאן הליווי בטריליות מהווה יסוד קבוע ויציב, המזרים במין פרפטום מוֹבֵיִלָה את השיר לכל אורכו ונשבר-נחנק רק בשאלה "מה זאת אהבה".

ההלחנה של פאול בן-חיים מ-1940 מודלית וישירה יותר, זונחת את ההרמוניה הכרומטית-פונקציונלית לטובת מודליות (מי במול מיקסוליד) וקווינטות מקבילות בליווי, רק במילה "אהבה" נפתחת הטונליות מן המרווחים הראשוניים לאקורדיקה מלאה.

מנחם אבידום בהלחנה מ-1955 מציג מלודיה פשוטה וישירה במי מינור, בתבנית ליווי קבועה המשתהה זמן רב על הטוניקה, רק המשפט "אין לי כלום בעולם" מוצג כשאלה פתוחה, מושהה, העוצרת במפתיע את הזרימה.

הלחן שחזר לתודעה הקולקטיבית הוא לחן עממי ממזרח אירופה שהוקלט בהקלטה מסחרית על ידי נחמה הנדל ובעיבודו ב-1960. ההקלטה הייתה במסגרת תכנית הרדיו "מרדף" על אנשי מחתרת ניל"י.

השיר הוקלט ל"קול ישראל" ביוזמתם של העורך נקדימון רוגל והמוזיקאי גיל אלדמע, מאחר שהיה הלחן האהוב ביותר על יוסף ליסנסקי מניל"י, ובהקלטתו היה מבחינת מימוש צוואה בלתי כתובה של גיבור המחתרת שהוצא להורג. השיר הוקלט כשיר סולני, אישה אחת עם קול פעמונים צלול ורענן המלווה עצמה בגיטרה בעיבוד חופשי שלה, ובטמפו רובטו אישי בסגנון זמרי העם של התקופה (ג'ון באאז, ג'וני מיטשל, בוב דילן).

הסולם החסידי (שטייגר המדגיש כבר בתיבה השנייה את הסקונדה המוגדלת דו-רה#) וההברה האשכנזית המוטעמת לאורך המנגינה נותנים את התחושה האוטנטית כי לפנינו הלחנה המעגנת את מילותיו של ביאליק בתוך הרחם האודסאית שבה גדל. נחמה הנדל שרה כל מילה בדיקציה מופתית (שאיננו זוכים עוד לשמוע בימים אלה), ושתי השורות האחרונות בכל בית חוזרות פעמיים. לכל אורך ההלחנה וצורת ההגשה מודגשת יראת הכבוד בפני הטקסט המולחן.

דוגמה 5

הקו המלודי מסרטט את הפנייה לישות אלוהית, לכנף השכינה, לאם ההשראה, לנשיות במובן המיתי-טרנסצנדנטי שלה, ל- (נצח הנשיות) כפי שהוא נתפס בידי גיתה בסיום החלק השני של "פאוסט". "היא" השמימית נמצאת תמיד בפסגת הקו המלודי - "הכניסיני", "חיקך". האני הפונה נמצא למטה, בשולי הירידה לתהום: "מקלט ראשי, תפילותי הנידחות". הכנף עוטפת אותו (תחת כנפך) בפריסה מלודית של סולם יורד. ההלחנה ואופן הביצוע מפרש את "הכניסיני" כתפילה זכה לנשיות השמימית, למקור ליופי ולהשראה.

נחמה הנדל לא הסתפקה ב"הכניסיני תחת כנפך", אלא הגדילה את הפרויקט לתקליט שלם של שירי ביאליק שהוציאה בהפקת "הד ארצי" ב-1965, לאחר ארבע שנות איסוף ועיבוד החומר. התקליט הופק בשיתוף פעולה עם מאיר נוי, גדול חוקרי שירי היידיש והזמר העממי בארץ, שמפעל החיים שלו מונצח בארכיון הזמר העממי הקרוי על שמו, בספרייה הלאומית באוניברסיטה העברית בגבעת רם ירושלים. התקליט כלל נעימות עממיות מעדות תימן ואשכנז, שירי ילדים ולחנים של שרה לוי, מנשה רבינא, נחום נרדי, מ' דפנא ומינקובסקי. נחמה הנדל נפטרה לאחרונה ממחלה קשה. בת 63 הייתה במותה (1935-1998), אולם "הכניסיני תחת כנפך" בביצועה ייזכר תמיד כאחת הפסגות בזמר העברי של מה שאנו מכנים "ארץ ישראל היפה"...

לאחר פרויקט ביאליק של נחמה הנדל חלה שתיקה בתחום, ואפילו סירוב כלשהו להלחין שוב את "המשורר הלאומי". יוזמה חדשה בנושא העלו גלי צה"ל בערב שירי משוררים בשנות השבעים. נורית הירש נענתה לאתגר והלחינה שוב את "הכניסיני תחת כנפך". בביצוע הבכורה שר הזמר יוני נמרי, ולאחר מכן הוקלט השיר ובוצע בידי שלישיית המעפיל בעיבודו של צ' כספי עם עיריית סנדלר, דן שורן ואהוד שחם. השיר הולחן בדו מינור, והסלסול סביב לה במול-סי-ודו מאזכר את עברו של השטייגר החסידי כבסיס מלודי. הטמפו קצוב, ספור ב-4/4 ללא צל של רובטו, ובזרימה מתמדת קדימה ללא מעצורים. ההברה האשכנזית הוחלפה בהברה הספרדית המודרנית יותר, וכל שני בתים מהווים יחידה מלודית אחת, כך שחזרה בפזמון החוזר מופיעה רק בכל בית שני. התוצאה - שיר קצר יותר, לירי, זורם בעיבוד קאמרי לאנסמבל מיתרים וחטיבת קצב ברוח פסטיבל הזמר של שנות השבעים. הקו המלודי איננו מפריד בין הישות הנשית למשורר, וקו השיא במנגינה מוקדש לשאלות הגדולות ולמילות המפתח "נעורים ואהבה". התחושה איננה של תפילה, אלא של שיר אהבה נכזבת.

* דוגמת התווים נרשמה ע"י מאיר נוי ז"ל

וכמה שאלות מטרידות בנימה אישית:

האם השימוש בסולם המינורי כאן הוא חסידי או "מתחסד"?

האם שחיקתו של טקסט נפלא, הנלמד לעיפה במערכת החינוך, משתקפת כאן במשקל המרובע השגרתי?

ואולי גורלו של טקסט כה מוכר הוא לאבד את רעננותו ו"להתמסד"?

ואולי יש כאן ראי לחברה הישראלית של שנות השבעים, כאשר מיתוס החלוץ והציונות האידאולוגית הולך ומתפוגג, ויראת הכבוד לדור הנפילים מפנה את מקומה לשגרת היום-יום של הצבר בארץ המתפתחת?

1980. הפעם אין צורך לבקש ולעודד - ביוזמתו מוציא אריק איינשטיין תקליט חדש, "חמוש במשקפיים". יחד עם מיקי גבריאלוב מולחנים שלושה שירים של ביאליק - "היא יושבה על החלון", "תאמר אהיה רב" ו-"הכניסיני תחת כנפך". זאת לצדם של שירי משוררים כלאה גולדברג (תוף בודד) ונתן אלתרמן (סיום, ילדי ההפקר).

ההלחנה והביצוע של איינשטיין-גבריאלוב מכריזים על מהפך של ממש.

נעלמו השטייגר החסידי, המינור האובססיבי וההטעמה האשכנזית, ואת מקומם תופסים הסולם המזוירי (לה במול מזויר), ההטעמה הבלוזית וההיגוי הצברי המחוספס (אם ואחחות). רק מקום אחד מזכיר עדיין מינוריציה והברה אשכנזית כשורשים רחוקים מבית אבא - "ובעת רחמים". כל השאר - במזויר.

התזמור כולל קבוצה מורחבת של תופים, קלידים, גיטרה חשמלית, גיטרה בס, טרומבון ומיתרים, ובין הבתים מופיעים אלתורים אינסטרומנטליים בהשראת הג'אז. שיאו של השיר בסולו גדול לגיטרה חשמלית לפי מיטב המסורת הרוק-אנד-רולית, העוקב אחר השאלה "מה זאת אהבה" ומוביל למחאה ישירה - "הכוכבים רימו אותי". "הכניסיני" של אריק איינשטיין ממיר את התפילה הזכה (נחמה הנדל) ואת האהבה הנכזבת (יוני נמרי) במחאה עכשווית כועסת וצורבת. הצבר מתנתק מן הרחם האודיסאית ומ"גלותיות" מזרח אירופה ונושא עיניו ללא בושא אל אמריקה כבירת תרבות וביטוי חדשה.

ומעבר לכול - יש כאן היפוך מופנן של הקו המלודי. לא עוד התרפסות האני-המשורר בפני הנשיות השמימית, אלא חגיגה של האני כמרכז ביטוי. רגעי השיא במנגינה של גבריאלוב הם בדיוק רגעי השפל במנגינה העממית המסורתית. הכניסיני ני - אני במרכז ואילו כנפך היא רק אמצעי למטרה. המילים

"ראשי" "ונידחות" הופכים להיות נקודות שיא במנגינה, וגם המקומות שבהם מצטרפות זמרות הרקע כחזוק קולקטיבי ללגיטימציה של הגשמות האני (כאן - בקולותיהן של יהודית רביץ ודפנה ארמוני).

המהפך של איינשטיין לא עבר בשתיקה. המורות לספרות התלוננו קשות על פרט קטן אחד: מדוע "קן" תפילותיי (בצרה) ולא "קן" תפילותיי בפתח, כמקובל בסמיכות? כיצד מעז איינשטיין לשנות את הניקוד המקורי של המשורר הלאומי? אבל השיר ישודר ברדיו ואנשים יקשיבו לו מבלי לראות את המילים. בתרבות זו, תרבות של תקשורת משודרת ולא תרבות של ספרות וקריאה - עדיף שיחשבו על "קן לציפור" ולא על כן להנחת חפצים בטעות... וגם מהפך זה עברנו בשנות השמונים - מתרבות הכתב לתרבות המשודרת.

במודע או שלא במודע מבטא כאן אריק איינשטיין באמצעות מילותיו של המשורר הלאומי, את מהפך הערכים בחברה הישראלית בשנות השמונים: לא עוד תרבות קולקטיב, מיתוס חלוצי ושירת רבים, אלא עידן האינדבידואליזם, שירת היחיד, השאיפה להגשמה עצמית ולמיצוי רגשי לא כ"פינוק בורגני" אלא כערך בסיסי ואמיתי בחייו של כל צבר.

איינשטיין וגבריאלוב השכילו כאן לפרוץ דרך לפרשנות חדשה, מודרנית, של "הכניסיני תחת כנפך". עצם האפשרות לפרש את הטקסט מאודסה של 1905 גם כמחאה אינדבידואלית בעידן הרוק-אנד רול ב-1980 מרחיבה ומעשירה את גדולת הטקסט המקורי כמבטא רגשות יחיד בכל תקופה ובכל סדר עדיפויות. והרי זהו חותמה של קלסיקה אמיתית - שלא רק עומדת במבחן הזמן אלא אף משתבחת עם השנים.

1986. תקליטה הראשון של ריטה. והנה שוב - "הכניסיני תחת כנפך", בלחן העממי הישן אך בעיבוד חדש של רמי קליינשטיין. הביצוע מופיע גם בקלטת הווידאו שהוציאה ריטה ב-1998, המתעדת את המופע "אהבה גדולה". והנה שם, במקום שבו מחליפה ריטה את שמלת המיני הקצרצרה בחצאית הלבנה הארוכה, והתאורה מתחלפת מצבעי אש וארגמן לכחול חיוור וכסוף - שם, נוכח קהל אלפים באמפייתאטרון בקיסריה, ח"נ ביאליק עדיין חי וחוגג את נצחיותו...

הטמפו איטי. איטי יותר מנחמה הנדל.

גם הרובטו חזר.

אבל העיבוד - חדש ומקורי. הסלסול המזרח-אירופי מורחב בטכניקת אולפן דיגיטלית לדגימות צלילי סיטאר הודי וחיכווי ציפורים ושחפים. מזרח אירופה נושק למזרח הרחוק, וכולם חוברים למזרח התיכון. עולמנו הוא כבר קטן, כבר גלובלי, שבו עורגים מזרח ומערב זה לזה וים צלילים מאינסוף מסורות ה- סובבים בחלל לצלילי ה- . העיבוד החדש נותן ממד חשמלי ומנוכר לחלל הצלילי האדיר שביבנו - תמונת עולם גדול וריק, שכולו הדהודים וסלסולים ממזרח וממערב, ובמרכזו זעקה של אישה בודדת אחת.

ריטה מביאה לשיר את איכותה ועוצמתה הדרמטית. וכאשר היא שרה "מה זאת אהבה", משהו בשיטוט בזמן ובחלל מזכיר לי שיר אחר של ביאליק: "בני, נשמתך איי?/שוט בעולם, בקשנה, מלאכי/ועדיין היא טסה ומשוטטת/ותועה ואינה מוצאת תנחומין/מתרפקה בכנפה עלי שער האהבה/מתרפקת, דופקת ובוכיה בחשאי/ומתפללה על האהבה" (ואם ישאל המלאך).

גם אנחנו השתינו בינתיים, מסתבר. כאשר אריק איינשטיין שינה ניקוד במילה "קן" זעקו המורים לספרות. אך כאשר ריטה השמיטה בית שלם, דילגה על כל המחאה של "הכוכבים רימו אותי" וחזרה ישר "להכניסיני" - מי בכלל שם לב? איך שהוא הפעם היה ברור לכולם שזכותה של ריטה, כזמרת של "אהבה גדולה", לתחום את השיר בתחום הרגש ולהשמיט את האכזבה והמחאה...

ארבע גרסאות לשיר אחד של ביאליק. חמישה עשורים בתולדות המדינה.

בסיום סדרת הקונצרטים שלי "קלסיקה בממד אישי" ביוני 1998, במוזיאון תל-אביב, בחרתי בגלגוליו של שיר זה כיצירה מרכזית. איכשהו היה לי ברור שחגיגות היובל שלי במוזיקה ישראלית כוללות את תהפוכותיו ואיכויותיו של "הכניסיני תחת כנפך".

זכיתי לביקורת צורבת על "עירוב מוזיקה זולה בסדרת קונצרטים, גבריאלוב ליד בטהובן. בושה! פופוליים זול!" אבל איך אוכל להתכחש לקלסיקה של הזמר העברי המלווה אותי משחר ילדותי והמרגשת אותי עד דמעות גם היום?

ואני חולמת על אולם קונצרטים רלוונטי שבו ישמע הקול הישראלי בצד הקלסיקה הוינאית.

ישראל שלי נושמת ח"נ ביאליק בקולותיהם של נחמה הנדל, נורית הירש, אריק איינשטיין וריטה.

הערות:

1. המאמר נכתב בעקבות הרצאתי "הכניסיני תחת כנפך" שניתנה במסגרת הקתדרה למוסיקה והופיעה בקלטת. (מידע על הקלטת ניתן להשיג בקתדרה למוסיקה, ת.ד. 65149 תל-אביב, 61651).

2. ארכיון מאיר נוי לזמר עממי בספרייה הלאומית בירושלים הוא מפעל חייו של מאיר נוי, חוקר שירי יידיש ואוספי זמר עברי. באדיבותו התוודעתי לארכיון ולהלחנות הרבות של "הכניסיני" המצויות בו. עם התקנתו לדפוס של מאמר זה נודע לנו על פטירתו של מאיר נוי. יהי זכרו ברוך.

3. בסיומו של חלק ב' של הטרגדיה "פאוסט" מאת גתה מופיעות השורות המפורסמות הבאות:

"כל החולף עובר אך כמשל הוא

כל הלוקה בחסר פה ישוכלל הוא

כל הגלום בלא דמות פה מעוצב

הַכְּנִיסִינִי תַּחַת כְּנָפֶיךָ

הַכְּנִיסִינִי תַּחַת כְּנָפֶיךָ,
וְהִי לִי אִם וְאַחֹת,
וְיִהי חֵיקֶיךָ מִקְלַט רֵאשִׁי,
כֵּן-תִּפְּלֹתַי הַנְּדָחוֹת.

וּבְעֵת רַחֲמִים, בֵּין-הַשְּׁמָשׁוֹת,
שְׁחִי וְאַגַּל לְךָ סוּד יְסוּרֵי:
אוֹמְרִים, יֵשׁ בְּעוֹלָם נְעוּרִים -
הֵיכֵן נְעוּרֵי?

וְעוֹד כִּי אֶחָד לְךָ אֶתְנַדֶּה:
נִפְשִׁי נִשְׁרָפָה בְּלִהְבָּה;
אוֹמְרִים, אֶהְבָּה יֵשׁ בְּעוֹלָם -
מֵה-זֹאת אֶהְבָּה?

הַכּוֹכְבִים רָמוּ אוֹתִי,
הִזָּה חֲלוֹם - אֵדָּךְ גַּם הוּא עֶבֶר;
עֲתָה אֵין לִי כְלוֹם בְּעוֹלָם -
אֵין לִי דָבָר.

הַכְּנִיסִינִי תַּחַת כְּנָפֶיךָ,
וְהִי לִי אִם וְאַחֹת,
וְיִהי חֵיקֶיךָ מִקְלַט רֵאשִׁי,
כֵּן-תִּפְּלֹתַי הַנְּדָחוֹת.

י"ב אדר, תרס"ה.
חיים נחמן ביאליק